

NEMES BALÁZS:

„Augustus chazaaron erthettyok wrunk Ihusth xpust”

AZ AUGUSTUS-TEOLÓGIA NYOMAI A KARTHAUZI NÉVTELEN KARÁCSONY ÉJJELI PRÉDIKÁCIÓJÁBAN

A karácsony éjjeli mise evangéliumi perikópájának (Lk 2,1-14) ismertetése után a Néma Barát belekezd annak kifejtésébe, a következő tanulságot vonva le belőle: *Lelekzerent | az Augustus chazaaron erthett://o /k wr | rwnk Ihusth xp/u-/st.* [1] Az ünnepre kijelölt szentírási szakasz „lélek szerinti” értelmezése a Karthauzi Névtelen munkamódszerére vet fényt: a középkori bibliai hermeneutika második fokának értelmében a *locus allegoricus* tipologikus értelmét kutatja. A tipologikus értelmezés a megfeleltetés elvén alapszik. A megfeleltetés egyik pólusa a típus, a másik az antitípus: a típus elővételezi az antitípust, az antitípus viszont beteljesíti, sőt fölül is múlja a típust. Ennek fényében értelmezendő a karácsony éjjeli mise prédikációjának fentebb idézett sora, miszerint Augustus császár Krisztus prefigurációja. Augustus előképiségét a Névtelen a következő érvekkel, történelmi tényekkel támasztja alá: 1. Jézus abban a korban született, amikor *eg/y:/ fe/y:/edelemsseeghnek w | rassaga alaa ess/o, /t vala m/y:/nd ez vylag.* [2] Egy Beda Venerabilistól vett idézettel a Karthauzi Névtelen rámutat arra, hogy a földi monarchia Jézus Krisztus, *az nag/y:/ wr fellépését elővételezi, k/y:/t m/y:/nd ez | w/y:/lagh /y:/madna es k/o./wethne [m/y:/ndden tyzt/o /lettel].* [3] 2. Továbbá megjegyzi, hogy *mynd ez v/y:/lagon nag/y:/| bekesseegh vala. az /y:/d/o./ben.* [4] Amint a monarchikus államformát Krisztus uralkodása előképének tartotta, úgy az Augustus által megteremtett világbékét is a Megváltóval, ill. annak művével hozza kapcsolatba: ő az, aki békét teremtett *m/y:/nd men | n/y:/en m/y:/nd f/o /ld/o /n. m/y:/nd Isten k/o./zot | m/y:/nd angyal k/o./z/o./t. es ember k/o /z/o /t.* [5] Ezen véleménye alátámasztása végett idézi Pál apostol Efzusiakhoz írt levelének (Ef 2,14) egy gondolatát: *Ew | leen az. m/y:/ bekesseeghwnk* [6], valamint az izajási prófécia vonatkozó sorát (Iz 9,7): *Meg sokasswl az ew | byrodalma es bekesseegheenek nem lezen | weghe. k/y:/t /y:/maran /y:/ol latwnk [be tellyesewltnek lenny].* [7] 3. Augustus császár az egész világot átfogó népszámlálási rendeletét ismét Krisztusra vonatkoztatja, aki övét Zsolt 138,16 értelmében az Élők Könyvébe írja be. [8] További referenciául egy Nagy Szent Gergely pápától vett idézet szolgál, mely szerint Krisztus választottai a mennyei örökségben jegyeztetnek fel. [9]

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a Karthauzi Névtelen értelmezésében a pogány Augustus császár az üdvtörténet szereplőjévé, Krisztus megváltó művének előkészítőjévé lépett elő. Ezen véleményével nem áll egyedül, amint azt az általa használt auktorcitátumok (Beda, Gergely) is tanúsítják. [10] A továbbiakban az Augustus-Krisztus-párhuzam teológiatörténeti háttérével, a korakeresztény századokba visszanyúló gyökereivel kívánok foglalkozni, minthogy az apostoli atyák és apologéták, valamint egyes IV-V. századi szerzők szava és tekintélye meghatározó módon hatott a gondolat középkori recepciójára. Nem érdektelen tehát röviden vázolni a Peterson óta a szakirodalomban Augustus-teológia, ill. -tipológia néven ismeretes megfeleltetés fejlődését, fokozatos gazdagodását a kereszténység első századaiban. [11]

Az Augustus-Krisztus-párhuzam alapjait Lukács evangélista fektette le azzal a megállapítással, hogy Jézus az Augustus Octavianus által elrendelt, az egész világra kiterjedő népszámlálás idején született. [12] Jézus születésének Augustus principátusa idejére való helyezésével Lukács nemcsak az esemény kronológiai behatárolását célozza, hanem egy olyan, polémiától egyáltalán nem mentes programot is képvisel, mely Jézus világrajöttét szélesebb történelmi keretben látatja. [13] A hellénizmus historiográfusi hagyományának megfelelően az újszülött jelentőségére kíván rámutatni, anélkül azonban, hogy akár egy szóval is méltatná Augustus személyének, ill. a Római Birodalomnak az üdvtörténet szempontjából releváns voltát. A profán római történelem effajta providenciális értelmezése későbbi korok fejleménye. [14]

Az a szinkronitás, amely a lukácsi beszámoló értelmében Augustus császár uralkodása és Jézus születése között kimutatható, további megfelelések utáni kutatásra ösztönözte az első századok teológusait. Az első meghatározó lépést ebbe az irányba Meliton, apologéta és szardeszi püspök tette meg: Marcus Aurelius császárnak írt levele azt bizonyítja, hogy az apologéta püspök ok-okozati viszonyt vélt felfedezni a Római Birodalom Augustus császársága óta megfigyelhető fellendülése és a kereszténység fokozatos elterjedése között. [15] Ellentétben azon ellenséges híresztelésekkel, miszerint a keresztények csak bajt

gyekszik bizonyítani, hogy rámutat arra, miszerint a mindenkor császáristenként való tiszteletét már maga a császárságot megalapító Augustus is elutasította, lemondva az egyedül Istennek kijáró dominus-titulus használatáról.[16] Ez a Suetonius Augustus-életrajzából ismert mozzanat a császár személyének felértékelését vonta maga után, és alkalmasnak bizonyult arra, hogy legenda tárgyává válhasson.[17] Tertullianus továbbá az első, aki megkísérelte Augustus óvatosságot bevonását az üdvtörténetbe. Az inkarnációt tagadó gnosztikus Markionnal szemben hangsúlyozza, hogy az augustusi census, mely Isten tervének része, Jézus születésének történetiségéről tanúskodik. Hasonlóképpen argumentál Alexandriai Szent Kelemen is az augustusi rendelet kapcsán Markion hívei tévtanának megcáfolása érdekében.[18]

Fontos állomás a keresztény Augustus-kép alakulásában Origenes, akinek gondolatai Eusebius, Jeromos, ill. Ambrus közvetítésével gyümölcsözően hatottak a középkori Augustus-teológia és -tipológia fejlődésére.[19] Az a három érv, amelyet a Névtelen Augustus császár előképiségének bizonyítása érdekében felvonultat, az alexandriai egyházatya nyomán kialakult hagyomány befolyását mutatja az *Érdy-kódex* szerkesztőjének gondolatvilágára. Tudvalevő, hogy a római történetírás Augustus császárságával az aranykor (aetas aurea) beköszöntének és a világbéke (pax Augusta) megvalósulásának gondolatát kapcsolta össze.[20] Origenes értelmezésében az Augustus által megteremtett béke egy ószövetségi prófécia, Zsolt 71,7 beteljesülését jelenti, amely a keresztény misszió ügyét szolgálja. Mindez azt bizonyítja, hogy Origenes nem elégszik meg a Meliton által megfogalmazott szinkronitás elvével, vagyis túllép a Birodalom felvirágzása és a kereszténység elterjedése közötti párhuzam tényének pusztá konstataálásán. Az ószövetségi jóvendülés beteljesülésére történő utalás azt sugallja, hogy az Imperium nagyságát nem megalapítója, ill. császárai bölcsességének, hanem egyedül Krisztus eljövételének, valamint a kereszténységnek köszönheti. Más szavakkal: a Római Birodalom providenciális jelleggel bír, hisz Jézus születése és a Pax Augusta, valamint a keresztény tan elterjedése és a Pax Romana közötti időbeli egybeesés az isteni teleológia része.

Origenes továbbá arra is rámutatott, hogy Jézus abban a korban született, amikor az ökumenét, az akkor ismert egész világot átfogó Birodalom élén egy ember állt: Augustus. Ő fogta össze és békítette ki az addig egymással szüntelenül csatázó népeket és országokat, előkészítve a világot a Megváltó érkezésére. Ezt az origenesi gondolatot Eusebius fejlesztette tovább és alkalmazta kora politikai viszonyaira[21] Az ő értelmezésében az államformák pluralizmusa és a politeizmus, valamint a monarchia és az egy Isten tiszteletét hirdető keresztény vallás monoteizmusa között lényegi összefüggés van.[22] A konstantini fordulat annak a fejlődésnek a betetőzése, amely Augustus uralkodásával vette kezdetét, és a monarchiának a monoteizmussal való összefonódását eredményezte. Eusebius gondolatmenetének értelmében történelmi folytonosság és szükségszerűség áll fenn a Constantinus uralkodása alatt megvalósult Imperium Christianum és az Augustus által felvirágoztatott Imperium Romanum között.

Míg Tertullianus a népszámlálási rendelet kapcsán csupán implicite szól Augustus üdvtörténeti szerepéről és a census allegorikus értelmezésére egyáltalán nem gondol, addig az augustusi descriptio orbis Origenes óta Krisztus üdvösségszerző tevékenysége földi elővételezésének számít.[23] Az ő értelmezésében a rendelet, melynek Jézus is minden más emberrel együtt alávetette magát, a földkerekség megszentelését szolgálja. Krisztus azonban az embereket nem földi könyvekbe, hanem magába az Élet Könyvébe (Jel 20,15) jegyzi be, hogy a benne hívők neve a mennyben is felíratassék (Lk 10,20).

A Pax Romana, a census, valamint Augustus alakjának keresztény értelmezésére bukkanunk Orosiusnál is.[24] Az V. században a Birodalmat ért megrázkódtatások miatt a keresztényeket, ill. a kereszténységet mint államvallást felelőssé tevő pogány-római vádakkal szemben ismét érvekkel kellett alátámasztani a Romanitas és a Christianitas összetartozását. Ennek érdekében Orosius az augustusi népszámlálási rendelet kapcsán nemcsak Krisztusból farag római polgárt, hanem magát Augustust is krisztianizálja.[25] Ez utóbbit a pogány római szerzők (Livius, Suetonius, Cassius Dio stb.) Augustus-életrajzából vett mozzanatok és fantasztikus elemek Krisztusra vonatkoztatásával éri el, gazdag táptalajt nyújtva a későbbi legendairadalomnak.[26] A pogány Augustus-legendákból ismert csodás történéseket, így a napkorong elváltozását, egy olajforrás feltörését, ill. a pogány istenek szobrainak Jézus születése éjszakáján történt összeomlását Krisztus-prodigiumokként, a Megváltó fellépésének előjeleiként értelmezi. Egy már Tertullianusnál is kimutatható motívum, a dominus-megszólitás Augustus általi elutasítása ugyanezt a célt szolgálja: annak

an azonban egy, a Lukács-i énekes-vonulatcsinálóanyag, a Zsidó-Keresztény apokaliptika, mely dacol e Róma-barát értelmezéssel.[29] Irenaeus, Lyon püspöke határozottan szembeszáll a római történetírás *imperium sine fine* fogalmával, mely olyan ökumenitást tulajdonít a Birodalomnak, amely egyedül Krisztus egyházának ismérve.[30] Hasonlóan érvel Hippolytus római püspök is, csakhogy ő ennél sokkal élesebb szavakkal ostorozza Rómát: a Római Birodalmat az Antikrisztus uralkodásával azonosítja, melynek legszembetűnőbb jegye a világalrmi igény. Ezen univerzalitási törekvések első megnyilvánulásának Augustus az *orbis terrarum*ot átfogó népszámlálási rendeletét tartja.[31] A későbbi eusebiusi modellel szemben azt próbálja e két idézett szerző kifejezésre juttatni, hogy az egyház semmilyen államforma evilági kereteibe be nem szorítható. E gondolat klasszikus megfogalmazásával Ágostonnál találkozunk.[32] A hippói püspök Augustus megítélésében azonban nem annyira egyoldalú, mint előde, Hippolytus. Nem titkolja el ugyan Augustus uralkodásának árnyoldalait, de rámutat arra is, hogy Jézus az általa egyesített és megbékített Birodalom idején született: Origeneshez vagy Eusebiushoz hasonló következtetésekre azonban nem ragadtatja magát.[33] Ágoston vitathatatlan auktoritására való tekintettel érthető, hogy a fentebb vázolt ambivalens látásmód Augustus személyének későbbi megítélésére is rányomta bélyegét.[34]

Mindezek után joggal tevődik fel a kérdés, mely forrásoknak köszönheti a Névtelen Augustusszal kapcsolatos ismereteit. Amint az már az előbb elmondottakból is kiderült, a legenda hatása kizárt.[35] Az Augustus-teológia felbukkanásával számolhatunk azonban mind az Eusebius nyomán kibontakozott (világ)krónika-irodalomban, mind a Lukács evangéliumához írt kommentárookban. Hogy e források a Karthauzi Névtelen számára ismertek voltak, arról auktorcitátumai vallanak: a karácsonyi *missa in nocte* evangéliumi perikópájához fűzött magyarázatában Beda és Gergely pápa nevét említi, ez utóbbit kétszer is.[36] Ismeretes, hogy mindkét „doktor” gazdag egezetikai életművet hagyott hátra, többek között egy-egy Lukács-kommentárt is.[37] Noha a Bedától vett idézetet mindeddig nem sikerült megtalálni,[38] a Gergely-féle citátumok egyike bizonyosan a Homiliákból való. A census Augusti kapcsán a Néma Barát rámutat arra, hogy Krisztus övét Zsolt 138,16 értelmében az *eel/o./ ken/y”/be* írja be. Ennek kapcsán hivatkozik Gergely pápára:

M/y./th | akar hog/y:/ /y:/dweze/y:/tenknek | z/y./leteese koron mynd ez v/y./lag meg /y:/ratta | tyk Hanem hog/y:/ az /y:/ew vala testhben | k/y:/ az ew valasztot h/y./we/y:/t az meenn/y./e/y./ | erekseeghben /y:/rnaa be.[39]

Quid est quod nascituro Domino mundus describitur, nisi hoc quod aperte monstratur quia ille veniebat in carne, qui electos suos ascriberet in aeternitate?[40]

A továbbiakban is a gergelyi gondolatmenetet követi szó szerinti fordításban Betlehem nevének etimologizálásával, ill. Jn 6,41 idézésével:

Hog/y:/ kedeegh Krisztus Iesus Bethleemben z/y./ | let/y./k. meel/y:/ Bethleem k/y:/n/y:/rnek hazanak | mag/y./araztatyk (...) K/y:/r/o:/l wg mond | ennen maga zent [Ianus] /y./rtta megh ken/y:/weenek | hatod rezeeben En vagyok az eelew k/y./n/y:/r | k/y:/ meen/y:/b/o’l le zallottam.[41]

Qui bene etiam in Bethlehem nascitur: Bethlehem quippe domus panis interpretatur. Ipse namque est qui ait: Ego sum panis vivus, qui de coelo descendi.[42]

Téves volna e szó szerinti idézetekből azt a következtetést levonni, hogy a Karthauzi Névtelen Beda és Gergely előtte fekvő szövege alapján állította össze a maga kompilációját, szükségleteinek megfelelően válogatva ki az alkalmas idézeteket. A Néma Baráttól nem lehet ugyan elvitatni bizonyos fokú önállóságot, valószínűbb azonban – állítja Bán Imre –, hogy auktorcitátumaiban sohasem önálló, hanem egy forrás nyomán halad, legyen az a ferences prédikátor Temesvári Pelbárt vagy egyéb más forrásmű.[43] A pelbárti *Sermones de sanctis* karácsonyi prédikációi között valóban akad egy passzus, amely gondolatiságában és kifejezésmódjában közel áll az *Érdy-kódex* itt tárgyalt beszédéhez.[44] A ferences prédikátor a hagyománnyal egybehangzó módon Jézus születését arra a korra helyezi, amikor is a világ *sub uno imperio pacifice gubernabatur*. Az *Érdy-kódex* megszövegezésében e gondolat így hangzik: *eg/y:/ fe/y:/edelemsseeghnek w | rassaga alaa ess/o,’t vala m/y:/nd ez vylag*. [45] Pelbárt az augustusi kort *tempus maxime pacis*nak nevezi, a Karthauzi Névtelen pedig kijelenti: *mynd ez v/y./lagon nag/y:/ | bekessseegh vala. az /y./d/o./ben*. [46] Az *auctor pacis* Krisztus, akit Pelbárt *mediator inter deus et homines*nek aposztrofál. Az *Érdy-kódex* hasonlóan szól Krisztusról, kinek *erek beke | sseegh/o’/t kel vala zer/o’/zn/y./*, mégpedig *m/y./nd men | n/y:/en m/y:/nd f/o’ld/o’/n. m/y./nd Isten k/o./zot |*

beszéd gondolatmenetét; a bibliai referenciák szempontjából pedig egyetlen közös pontot sem lehet kimutatni kettejük között. Ugyanez a helyzet a Bedától vett idézettel, melynek a *Sermones de sanctis* karácsony éjjeli prédikációjában nincs megfelelője. Mindez visszatart attól, hogy az *Érdy-kódex* itt tárgyalt beszédének közvetlen forrását Pelbárt sermójával azonosítsam. A két mű között kimutatható megfogalmazásbeli párhuzamok egy közös forrás irányába mutatnak.

Madas Edit az episztolákat bevezető bibliai utalások és az evangéliumokat megelőző, az események pontos idejét jelző megjegyzések kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a Névtelen perikópáit nem egy misszáléból emelte ki,[50] a Bibliából keresvén ki hozzájuk a misekönyvben nem szereplő előzményt, hanem egy olyan forrást használhatott, amelyben a perikópák ezekkel a bevezetőkkel együtt szerepeltek.[51] Így akadt rá a XV. század végének egyik legnépszerűbb posztilla-gyűjteményére, a nürnbergi Szent Katalin kolostor egykori előjárója, Johannes Herolt *Postilla super epistolas et evangelia* című kompilációjára, amely az ugyancsak domonkosrendi Guillermus Parisiensis nevével vált ismertté[52] A Madas által megállapított megegyezések prédikációnk esetében is kimutathatók. A Guillermus-féle posztilláskönyv hatásáról tanúskodnak az evangéliumot megelőző megjegyzések:

[E]z ewangeliomot /y:/rtta | megh
zenth Lucach | ken/y:/weenek
masod reze | ben es leen
kezdet/y:/yd | weze/y:/tenknek.
elsew eztende/y./be/' | karacson
hawanak hwzon eegg/y:/ed |
nap/y:/an Ez ewangeliomnak elette
| emlek/o./z/y./k arrol zent Lucach
m/y:/ | keppen fogantatek
z/y:/leteek es k/o:/r | n/y:/wl
metelteteek zent Janos baptista |
Es zenth lelekkal bel teleek meegh
| ew ann/y:/anak meehetwl foghwa
| es az pwztaban lakozeek mynd
ad | deegh m/y:/gh az
kerezthsseeghnek ma | lazt/y:/aat
veevee men/y:/b/o./I[53]

Exiit edictum a cesare augusto. secundum Luce II. Historia huius evangelii facta est: Anno christo primo usuali. XII. Kalendis ianuarii: feria quarta. luna XXVI. inditione tertia. Ante initium illius evangelii scribit sanctus Lucas in precedenti capitulo. ortum sancti iohannis baptiste. scilicet quomodo nunciatus est per angelum gabrielem. patri suo zacharie in templo et quomodo natus est de sterili matre et quomodo in circumcissione vocatum est nomen eius iohannes. Et quomodo ipse puer crescebat quantum ad augmentum corporis et confortabatur spiritu scilicet quantum ad augmentum gratie et virtutis. Et erat in deserto usque ad diem ostensionis sue ad israel. et describit ortum precursoris.[54]

Madas Edit véleménye szerint nemcsak az egyes perikópákat felvezető utalások, hanem az evangéliumi szakaszokat követő posztillák forrása is egy Guillermus-átdolgozás lehetett.[55] Noha e mű honi ismeretéhez nem fér kétség,[56] e feltételezés valóságalapját csak a két szövegtörzset összevetése után lehetne teljes bizonyossággal megállapítani. Az *Érdy-kódex* karácsony éjjeli prédikációjával kapcsolatban azonban leszögezhető, hogy Guillermus Lk 2,1-14-hez fűzött kommentárja nem képezte annak forrását.

Mindezek után nem marad más hátra, mint újra beismerni a Néma Barát műveltségének forrásaival kapcsolatos ismereteink kiegészítésre szoruló voltát. Remélhetjük azonban, hogy a teológia- és motívumtörténeti kutatás nemcsak a Karthauzi Névtelen szakmai képzettségének átfogóbb megértéséhez, hanem lehetséges forrásainak feltárásához is hozzá képes majd járulni.

Balázs NEMES:

The History of the Theological Background of the Christ-Augustus Typology (The Traces of the Augustus-Theology in the Karthauzi Névtelen's Christmas Eve Sermon)

In the Christmas Eve sermon of the Érdy Codex its writer comes to the conclusion that Augustus, Emperor of Rome is a prefiguration of Jesus Christ. This interpretation shows - according to the second grade of the medieval biblical hermeneutics - the locus allegoricus typological meaning. The typological explanation is based on the method of correspondence. One pole is the type, the other pole is the anti-type: the type foretells the anti-type, and the anti-type fulfills, moreover, exceeds the type. This knowledge must be taken into account when interpreting this sermon. The writer confirms this idea with arguments and historical facts (monarchy, peace, census). So Augustus is one of those who prepared Christ's saviour

- [21] 111b/20-21. (VOLF, *i.m.* 169/22-23.).
- [3] 111b/23-26. (VOLF, *i.m.* 169/25-26.). A szögletes zárójelbe tett szövegrész a korrektor-kéz által eszközölt kiegészítést jelöli, melyet a sorhoz közvetlenül kapcsolódó széljegyzet tartalmaz. E glosszát a VOLF-féle kiadás a főszövegben hozza anélkül, hogy utalna e betoldás utólagos voltára.
- [4] 111b/27-28. (VOLF, *i.m.* 169/26-27.).
- [5] 111b/30-32. (VOLF, *i.m.* 169/28-30.).
- [6] az. – m/y:/] között három betűnyi olvashatatlan törlés, ld. 111b/34-35. (VOLF, *i.m.* 169/31).
- [7] 111b/34-35, ill. 39-41 (VOLF, *i.m.* 169/34-35). A szögletes zárójelbe tett szövegrésszel kapcsolatosan ld. 3. láb.
- [8] 111b/42-43, 112a/1-5 (VOLF, *i.m.* 169/35-170/2).
- [9] 112a/5-11 (VOLF, *i.m.* 170/2-5).
- [10] BÁN Imre arra mutat rá, hogy a Karthauzi Névtelen Augustust a középkori hagyománnyal egybehangzó módon "jó császár"-nak tartja, ld. *A Karthausi Névtelen műveltsége*, Budapest, 1976, 28 (Irodalomtörténeti füzetek 88).
- [11] E témával kapcsolatban ld. PETERSON, Erik, Kaiser Augustus im Urteil des antiken Christentums. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie = *Hochland* (30) 1932/1933, 289-299; MÜLLER, Fritz – GROSS, Karl, Augustus = *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart, 1950, 993-1004. has.; OPELT, Ilona, Augustustheologie und Augustustypologie = *Jahrbuch für Antike und Christentum* (4) 1961, 44-57; KLEIN, Richard, Das Bild des Augustus in der frühchristlichen Literatur = Raban von HAEHLING (szerk.), *Rom und das himmlische Jerusalem. Die frühen Christen zwischen Anpassung und Ablehnung*, Darmstadt, 2000, 205-236.
- [12] Lk 2,1. A rendelet történetiségével kapcsolatosan ld. STAUFFER, Ethelbert, Die Dauer des Census Augusti. Neue Beiträge zum lukanischen Schatzungsbericht = *Studien zum Neuen Testament und zur Patristik. Erich Klostermann zum 90. Geburtstag*, Hg. von der Kommission für Spätantike Religionsgeschichte, Berlin, 1961, 934 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 77).
- [13] A lukácsi előtörténet programatikusságával kapcsolatosan ld. BOVON, François, *Das Evangelium nach Lukas*, 1. Teilband Lk 1,1–9,50, Zürich-Neukirchen (Fluyn), 1989, 117-119 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament, III/1).
- [14] TIMPE, Dieter, *Römische Geschichte und Heilsgeschichte*, Berlin-New York, 2001, 50 (Hans-Lietzmann-Vorlesungen 5); LÖWITZ, Karl, Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie = UÖ., *Sämtliche Schriften* II, Stuttgart, 1983, 11-239.
- [15] PETERSON, *i.m.* (11. láb.) 290; KLEIN, *i.m.* (11. láb.) 212-216.
- [16] KLEIN, *i.m.* (11. láb.) 216-218.
- [17] Erre a kérdésre Orosius kapcsán fogok bővebben kitérni.
- [18] KLEIN, *i.m.* (11. láb.) 218-220.
- [19] A 11. láb.-ben felsorolt szakirodalmon kívül e témával kapcsolatosan ld. BUCHHEIT, Vinzenz, Hippolyt, Origenes und Ambrosius über den census Augusti = Ernst DASSMANN (szerk.), *Vivarium. Festschrift Theodor Klauser*, Münster, 1984, 50-56, itt: 52-53 (Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 11).
- [20] HÖNN, Karl, *Augustus im Wandel zweier Jahrtausende* Leipzig, 1938.; STIER, Hans Erich, Augustusfriede und römische Klassik = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II (2), 1975, 3-54; WENGST, Klaus, *Pax Romana. Anspruch und Wirklichkeit. Erfahrungen und Wahrnehmungen des Friedens bei Jesus und im Urchristentum* München, 1986, 19-72.
- [21] Ld. PETERSON, *i.m.* (11. láb.) 292-296.
- [22] UÖ., Göttliche Monarchie = *Theologische Quartalschrift* (112) 1931, 537-564, itt: 561-562, ill. UÖ., *Der Monotheismus als politisches Problem. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*, Leipzig, 1935 (= *Theologische Traktate*. Mit einer Einleitung von Barbara NICHTWEISS, Würzburg, 1994, 23-81, itt: 49-51).
- [23] Az augustusi rendelet az első századok görög és latin egyházatyái műveiben kimutatható allegorikus értelmezésével kapcsolatosan ld. KOEP, Leo, *Das himmlische Buch in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung zur altchristlichen Bildersprache*, Bonn, 1952, 68-89 (Theophaneia 8).
- [24] GOETZ, Hans-Werner, *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt, 1980, 80-88 (Impulse der Forschung 32); MEHL, Andreas, Orosius über Christi Geburt und die Regierung des Augustus = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* III (nyomtatás alatt); STAATS, Reinhart, Orosius und das Ende der christlich-römischen Universalgeschichte im Zeitalter der Reformation = Leif GRANE – Alfred SCHINDLER – Markus WRIEDT (szerk.), *Auctoritas patrum II. Neue Beiträge zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert* Mainz, 1998, 201-221 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. Abteilung Abendländische Religionsgeschichte, Beiheft 44).
- [25] PETERSON, *i.m.* (11. láb.) 298.
- [26] OPELT, *i.m.* (11. láb.) 46-57; FRAUENHOLZ, Eugen von, Imperator Octavianus Augustus in der Geschichte und Sage des Mittelalters = *Historisches Jahrbuch* (46) 1926, 86-122; GETZENY, Heinrich, Kaiser Augustus in der christlichen Geschichtstheologie und in der Legende des Mittelalters = *Magazin für Pädagogik* (100) 1937, 381-385; BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Budapest, 1960, 486-496.
- [27] V.ö. GETZENY, *i.m.* (26. láb.) 382-385; HÖNN, *i.m.* (20. láb.) 21-23; KLEIN, *i.m.* (11. láb.) 205-206.
- [28] Ellentétben a *Debreceni Kódex* és a *Cornides-kódex* karácsonyi beszédeivel! Mindkét kódex utal az Ara Coeli legendára, a *Debreceni Kódex* azonban tartalmazza az olajfórással csodás feltéréséről és a capitoliumi bálványszobrok összeomlásáról szóló beszámolókat is, ld. *Debreceni kódex 1519*. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átirata. Bev. és jegyz. ellátta MADAS Edit és REMÉNYI Andrea, Budapest, 1997, 54/25-55/11; 55/21-28, 56/24-57/6 (Régi magyar kódexek 21);

[33] WACHTEL, *i.m.* (32. l.áb.) 95; KLEIN, *i.m.* (11. l.áb.) 235-236.

[34] Ennek nyomaira bukkanunk az *Érdy-kódex* episztola-részének karácsony vigiliájára szóló prédikációjában valamint a De Sanctis rész Szent Péter apostol vasa szakadásának ünnepi beszédében: az uralkodó az előbbi helyen jámbornak és jóéletűnek nevezetik (VOLF IV. 61/1-2), az utóbbi helyen viszont *karhozat pogan*-nak gyaláztatik (VOLF V. 156/28-31). Sokkal keményebben ítél a *Cornides-kódex*: a Hippolytusra visszavezethető hagyomány értelmében azzal vádolja Octavianus császárt, hogy *fel emelkedek keulegben. fel emelt zybevl es paranchola mynd ez velagot meg ırnya* (38r/19-21, ld. 28. l.áb.). Dáviddal ellentétben, ki csak Izrael népét „írta meg”, kihíván ezzel maga ellen Isten haragját, Octavianusra, ki Dávidnál sokkal nagyobbat vétkezett az orbis terrarum „megírásával”, nem sújt le Isten ítélete, mert *augustos chazar pogan vala. es meltatlan vala ez velagzerent valo isteny chapasra.* (38v/10-11).

[35] Ld. a 28. l.ábjegyzethez tartozó szöveget.

[36] 111b/23 (VOLF IV. 169/24), 112a/6 (VOLF uo. 170/2), 112a/14 (VOLF uo. 170/8). A karácsony esti mise beszédében (ld. 34. l.áb.) az *nagy Cronica*-ról történik említés, v.ö. VOLF uo. 60/35. E megnevezés mögött BÁN Imre véleménye szerint Eusebius egyháztörténeti munkája bújik meg, ld. *i.m.* (10. l.áb.) 19.

[37] A Lk 2,1-14 kifejtésével kapcsolatosan ld. Beda Venerabilis, *In Lucae evangelium expositio* (MIGNE PL 92, 327C-334A); Gregorius I., *Homiliae in Evangelia*. Hom. VIII. (MIGNE PL 76, 1103B-1105B).

[38] *Meltan /y:/egz/y:/ Beda doctor mondasa | zerent: hog/y:/ az aldot Krisztus Iesus vala | y:/ewend/o,/re az nag/y:/ wr. k/y:/t m/y:/nd ez | w/y:/lagh /y:/madna es k/o./wethne [m/y:/ndden tysz/o./lettel]*, 111b/23-26 (VOLF IV. 169/24-26). A szögletes zárójelbe tett szövegrésszel kapcsolatosan ld. 3. l.áb.

[39] 112a/6-11 (VOLF IV. 170/2-5).

[40] Hom. VIII (MIGNE PL 76, 1103D).

[41] 112a/12-14, 18-21 (VOLF IV. 170/6-7, 10-12). Az etimológizáló passzus és a jánosi citátum közé a Névtelen egy mindeddig azonosítatlan Gergely-idézetet ékelte be: *z/y:/kseegh va. | la az eedes k/y:/n/y:/erne ez w/y:/lagra yewu/y:/ | k/y:/nel k/y:/l el fog/y:/athkozot es el zaradoth | vala m/y:/nd ez vylagh*, 112a/15-18 (VOLF uo.170/8-10).

[42] Hom. VIII (MIGNE PL 76, 1104A).

[43] V.ö. BÁN, *i.m.* (10. l.áb.) 64.

[44] V.ö. Sermo in Nat. Domini, Pars hiemalis XXI., J-K. A *Sermones Pomerii de sanctis, Pars hiemalis et aestivalis editi per Fratrem Pelbartum de Themeswar divi Ordinis sancti Francisci* Nürnbergben, Antonius Koberger által 1509-ben kiadott példányát használtam (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz, jelzet: Dz 2480). A Johannes Baptist SCHNEYER által szerkesztett repertóriumban e prédikáció a 339. sorszám alatt szerepel, ld. *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters* II/9 (1350-1500), Unkorrigiertes Manuskript aus dem Besitz der Ruhr-Universität Bochum Katholisch-Theologische Fakultät, 1990-1994, 1514-1559, itt: 1537.

[45] 111b/20-21. (VOLF IV. 169/22-23.).

[46] 111b/27-28. (VOLF uo. 169/26-27.).

[47] 111b/29-32. (VOLF uo. 169/28-30.).

[48] 112a/27-29. (VOLF uo. 170/17-18.).

[49] Ld. 40. és 42. l.áb.

[50] SZABÓ Flóris az *Érdy-kódex* perikóparendszeréhez igen hasonló rendszert talált első nyomtatott misszálénk, a *Missale ad usum Minorum Ultramontanorum* olvasmányrendjében, ld. A karthauziak olvasmányai - pannonhalmi dokumentumok alapján = *Magyar Könyvszemle* (97) 1981, 263-275, itt: 274.

[51] MADAS Edit, Az *Érdy-kódex* perikóparendszeré és Guillelmus Parisiensis posztillás könyve = *Magyar Könyvszemle* (100) 1984, 99-105, itt: 102-103.

[52] WORSTBROCK, F[ranz] J[osef], Herolt, Johannes (Discipulus) = *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* 3, Berlin-New York, 1981, 1123-1127. has. SCHNEYER II/5, *i.m.* (44. l.áb.) 819-868. Guillelmus Parisiensisszel kapcsolatosan ld. SCHNEYER II/3, *i.m.* (44. l.áb.) 462-484; TENGE-WOLF, Viola, Wilhelm von Paris = *Lexikon für Theologie und Kirche* 10, Freiburg i. Br., 2001, 1192. has.; SENNER, W[alter], Wilhelm von Paris = *Lexikon des Mittelalters* 9, München, 1998, 182.

[53] 110b/28-44 (VOLF IV. 168/15-23).

[54] A Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz tulajdonában lévő Guillelmus-féle posztillagyűjtemények következő kiadásait használtam: Lyon: Nikolaus Philippi/Markus Reinhard 1482. (jelzet: 4° Inc 4676,10), Cöln: Ulrich Zell 1482. (jelzet: 4° Inc 641,12); Basel: Petri 1519 (jelzet: Dz 721). Az átirat alapjául a lyoni kiadás szolgált. Modern kiadásban ezidáig a gyűjtemény egy 1493-as spanyol fordítása jelent meg, ld. COLLIJN, Isak – STAAFF, Erik, *Evangelios e epistolas con sus exposiciones en romance segun la version castellana del siglo XV hecha por Goncalo Garcia de Santa Maria del texto Guillelmus Parisiensis: Postilla super epistolas et evangelia*, Uppsala-Leipzig, 1906 (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala XI/3).

[55] MADAS, *i.m.* (51. l.áb.) 104, 105.

[56] A *Cornides-kódex* karácsonyi prédikációja a Herolt/Guillelmus-féle szöveget követi, ld. *Cornides-kódex* (ld. 28. l.áb.) 491, 98. l.áb. Guillelmus-fordítással találkozunk az Érsekújvári kódexben, ld. *Érsekújvári codex. Közzéteszi VOLF György*, Budapest, 1888 (Nyelvméltár IX-X.). A posztillagyűjteményt ugyanakkor egy budai könyvkereskedő is kiadta Velencében, ld. Guillelmus Parisiensis: *Postilla ... super epistolas et evangelia* – Passio Domini nostri – (In fine) Imp. Iacobi Scaller librarii Buden., per Petrum de Querengiis, in Venetiarum urbe impressa, 1512. Kal. Jul. – 4° [4] 103, 68, 31 ff. (OSzK Ant. 3173). A Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár őriz egy magyar nyelvű Guillelmus-törödéket, amelynek hitelessége azonban még tisztázatlan (E két utóbbi adatot MADAS Edit levélbeli közlésének köszönhetem).